

MIKÄ TEKEE LAUSEISTA/VIRKKEISTÄ TEKSTIN*

AULI HAKULINEN
Helsingin yliopisto

Lauseista tulee tekstiä vain aivan motorisessa mielessä. Kun puhutaan, lauseet pääsevät suusta peräkkäin; kun kirjoitetaan, lauseet täytyy sijoittaa peräkkäin viivalle. Mutta pragmaattisesti ja semanttisesti teksti on vallanpitäjä, lauseet tottelijoita. Ensin on teksti, sitä toteuttamassa lauseet. Tätä kuvasi hyvin Kirjallisuudentutkijain seuran järjestämässä Teksti ja tutkija -seminaarissa kirjailija Antti Tuuri, joka kuvasi syntymätöntä romaania "möykkyksi jossakin pallean ja vatsan välillä". Oikeampaa olisi siis pohtia, miten möykystä tulee teksti. Pohdimme tätä pienessä seurassa Antti Tuurin puheenvuoron jälkeen, ja havaitsimme, että akateemisten kirjoittajien joukossa on kahta päätyyppiä. On niitä, jotka kirjoittavat hitaasti, puurtaen lauseen kerrallaan valmiiksi. He tietävät, onko lause "valmis" tai onnistunut sillä perusteella, että se heidän mielestään "vie asiaa eteenpäin". Heillä on siis jokin käsitys siitä, mikä on tekstin "asia", ja niistä periaatteista, miten sitä tulee viedä eteenpäin. Toiset kirjoittajat tuottavat tekstiä nopeasti, mutta joutuvat kirjoittamaan sen useampaan kuin yhteen kertaan. He voivat joutua leikkaamaan jostakin kappaleen ja sijoittamaan sen eri paikkaan; he muuttavat yksittäisten lauseiden sanajärjestystä, pyyhkivät pois redundanttia ainesta ja lisäävät selventäviä ja havainnollistavia virkkeitä. Heilläkin tuntuu olevan toimintansa ohjenuorana tekstin idea, mutta syystä tai toisesta he eivät sitä pysty toteuttamaan ensi yrittämällä.

Ei ole olemassa tekstiä sinänsä, vaan erilaisia tekstityyppejä. Tekstien tyypittelyä voidaan tehdä moneltakin kannalta. Kaunokirjallisuuden tutkimushistoriassa klassinen on genren käsite - ajatus siitä, että fiktiiviset tekstit voidaan jakaa kolmii: eepisiin, lyyrisiin ja draamallisiin. Tekstien jaottelun perusteina voivat olla psykologiset, funktionaaliset tai ra-

* ÄOL:n talvipäivillä 23.1.1982 pidetty puheenvuoro.

kenteelliset ominaisuudet. Sitä mukaa kuin tekstilingvistiikka on edistynyt, pidetään tavoitteena löytää tekstityypeille kielellisiä tuntomerkkejä. Tekstityyppi ei yksin määrää, millaisia lauseita tekstissä voi esiintyä, mutta se selvästi rajoittaa lauseiden valikoitumista. Ennen muuta tekstityypistä näyttäisi riippuvan, millä tavoin lauseet tai oikeammin virkkeet muodostavat keskenään hierarkkisia suhteita - sillä jokaisessa tekstityypissä esiintyy enemmässä tai vähäisemmässä määrin sekä virkkeiden välistä että virkettä laajempien jakojen välistä hierarkkia. Toiset virkkeet ovat asian kehittelyn kannalta keskeisempiä, tärkeämpiä kuin toiset, jotka puolestaan ovat niille tekstuaalisesti alisteisia. Joidenkin virkkeiden välinen suhde edellyttää, että ne ovat myös tietyssä järjestyksessä toisiinsa nähden, toisissa tapauksissa taas virkkeiden paikkaa voidaan vaihtaa ilman että tekstin sisältö muuttuu tai sen ymmärrettävyys kärsii.

Saksalainen tekstilingvisti Egon Werlich on esittänyt seuraavan tekstityyppien viisiä, joka on aika havainnollinen ja jonka tueksi on helppo esittää kielellisiä, lausetason piirteitä:

1. deskriptiivinen tekstityyppi: kuvaus, tilan tai tilanteen selostus
2. narratiivinen tekstityyppi: kertova, peräkkäisten tapahtumien selostus
3. ekspositiivinen: analyttinen ja ilmiöiden välisiä suhteita selittävä
4. argumentatiivinen: kontrastoiva ja poleeminen
5. instruktiivinen: ohjaileva, toimintaan johdettava

Tuo typologia ei varmaan lukijoista vaikuta mitenkään mullistavan uudelta, pikemminkin se tuntuu hyvin heijastavan arkikokemustamme. Mielenkiintoiseksi sen tekee ensinnäkin juuri tuo seikka: arkikokemuksen selväämistä, eksplikoimistahan paljolti kielentutkimus on, ja näiden ideaalityyppien suhteen Werlich olettaa, että ne vastaavat tiettyjä perustavia kognitiivisia toimintoja. Tilanteen hahmottaminen: aikaan kytkettyjen havaintojen ja kokemusten kielentäminen, käsitteellinen kielenkäyttö, kannan ottaminen toiseen tekstiin sekä toiminnan ohjaileminen olisivat näitä kognitiivisia perusprosesseja. Psykolingvistiikka on viime aikoina edennyt lähinnä vasta kertomuksen tutkimisessa, muiden aika tulee myöhemmin.

On toisaalta pidettävä mielessä, että konkreettiset tekstiyksilöt, vaikkapa iltasatu, yleisönosastopolemiikki tai tieteellinen artikkeli, eivät useinkaan ole jonkin tyyppin puhtaita ilmentymiä. Werlich pitää tekstityyppejä eräänlaisina ideaalinormeina, jotka ohjailevat tekstin hahmottamista. Mutta tyyppin ja yksilön välissä on yksi porras, jota Werlich nimittää tekstimuodoksi. Tällä hän tarkoittaa sitä, että eri tarkoituksiin käytettävä

kertova teksti saa omia erityispiirteitään, konventionaalistuneita keinojaan, jotka luonnehtivat sitä erilleen toisista kertovista teksteistä. Esitän yhden tällaisen esimerkin tuonempana. Sitä ennen havainnollistan tekstityyppejä 1. ja 2. konkreettisten tekstiysilöiden avulla.

(1) Deskriptiivinen tekstityyppi

on sellainen, jossa dominoiva, siis pääasiallinen virkejakso kuvaa jossakin paikassa ilmenevää tilannetta:

(1) Jossakin metsän päätyttyä avautuu aukea vuoma, yllättävästi, yhtäkkiä, ja vuoman rannattoman näön takaa nousee matalan maiseman kuin meren ylle vaarojen siniharmaa ketju. (2) Siellä on yhä uusia vuomia, jänkkiä ja korpia, metsiä, kelottuneita honkia, maahan lahonneita puita, joskus metsissä liikkuneen palon mustuttamia kantoja, käppyräisiä aihkeja ja koivunvisoja, jotka eivät enää saata kasuta pitkiksi. (3) Yö liikkuu talvisin maiseman yllä pitkänä, painavana kaamoksena. (4) Kesällä auringon moniviikkoisen kierron aikana puu ei kasva - se liikehtii auringon alla ahdistuneena. (Timo K. Mukka, Maa on syntinen laulu)

Mukan romaani alkaa tällä neljän kuvailevan virkkeen jaksolla, jossa kaksi ensimmäistä kuvaavat paikkaa, kaksi jälkimmäistä tuovat tähän mukaan sään: talven ja kesän, yön ja auringon. Virkkeiden keskinäinen järjestys ei ole ehdoton: kaksi viimeistä voisivat vaihtaa paikkaakin, sen sijaan kaksi ensimmäistä ovat keskenään hierarkkisessa suhteessa, jälkimmäinen on yksityiskohtaisempi kuvaus, joka on tekstuaalisesti ensimmäisestä riippuvainen. Kyseessä on strategia, jota on kutsuttu fokuosoinniksi yleisestä erityiseen. Alisteinen virke on poistettavissa ilman että tekstistä häviää mielekkyys. Lauseiden tuntomerkeinä mainitaan olla-verbi tai muu tilaa tai prosessia kuvaava verbi (on, avautuu, kasvaa, liikkuu, liikehtii); paikan adverbialit; aikamuotona on preesens- tai yhtenäinen imperfekti; transitiiviverbeillä partitiiviobjekti. Subjektina ei ole toimija vaan kohde tai aloitetta tekemätön, usein ei-inhimillinen osallistuja.

(2) Narratiivinen tekstityyppi

käy hyvin ilmi seuraavasta romaanin alusta:

(2a) Kopulan suntio huomasi katon rappeutumisen. (Matti Pulkkinen, Elämän herrat)

Siinä on tyypillisesti toimijasubjekti, ja lause kuvaa muutosta jonakin menneenä ajankohtana. Tietenkään tämän ei tarvitse aina olla yhtä osoittelevaa, kuten havaitsemme samasta teoksesta muutamaa riviä alemmalla:

Sanko alle; suntio osoittamassa kappalaiselle laipiota; kappalainen ja suntio rinnakkain, selkä tuulta vasten, tähystämässä asehuoneen kattoa ulkopuolelta. (ibid.)

Narratiivisella tekstityypillä on tietysti monia alalajeja. On selviä kerto-

muksia, esimerkiksi kansansadut ja tarinat taikka lastenkirjojen kertomukset. Näissä kertomus koostuu lähes yksinomaisesti toimintalauseista:

- (2b) Joppe lähti puistoon leikkimään. Hän leikki siellä joka päivä ystävänsä Pekan kanssa. He leikkivät tänään merirosvoa. Puiston pikku puro oli olevinaan suuri joki. Merirosvojen laiva purjehti pitkin puroa. Joppe näki sen ensiksi. Silloin hän tiesi, että hän halusi juuri sen sammakon lemmikikseen. Pekka auttoi häntä pyydystämään sen. He löysivät laatikon ja panivat sammakon siihen. Sitten Joppe vei sammakon kotiin. (L. Moore, Liian monta Moppea s. 8-10)

Poistamisen varaa on vähän. Helppointa on poistaa sellainen tekstijakso tai virke, joka ei ole kertova toimintalause vaan kuvaileva (tässä siis esimerkiksi toinen tai neljäs virke).

Nykyaikana yleinen narratiivinen tekstimuoto on uutinen, jolle on kehittynyt omantyyppisensä virkehierarkia.

- (2c) (1) MIES LOUKKAANTUI KETJUKOLARISSA NASTOLASSA.

- (2) Heinolalainen mies loukkaantui vakavasti pudottuaan autosta toisen auton alle ketjukolarissa viitostielellä Nastolassa perjantaina.
(JA:)
- (3) Kätkkiaan kolarista vietiin Päijät-Hämeen keskussairaalaan kolme uhria.
(NIMITTÄIN:)
- (4) Kolmen auton jonosta takimmainen joutui jarruttamaan voimakkaasti, jolloin se pyörähti vastaantulevan liikenteen kaistalle.
(SILLÄ:)
- (5) Kuljettaja ei kyennyt ajoissa ennakoimaan pysähdystä edellä ajaneen auton epäkuntoisten jarruvalojen vuoksi.
(SYY:)
- (6) Joukossa ensimmäisenä ajanut auto kääntyi Pyhäntaan suoralta huoltoasemalle.

Tekstin alussahan uutisessa esitellään lyhyesti tapahtuman referentit: kuka, mitä, missä, milloin, joskus vielä miksi. Toisin kuin puhtaassa kertomuksessa ei tämän jälkeen toistamiseen esitetty tapahtumain kuvaus välttämättä noudata niiden aikajärjestystä, vaan saatetaan edetä aivan päinvastaisessa järjestyksessä, kuten teksti (2c) osoittaa. Virkkeet on kytketty toisiinsa pikemminkin syy- kuin temporaalisella suhteella, joskaan tätä ei ole merkity esim. konnektiiveilla. Tämä tapaus osoittanee sen Werlichin korostaman seikan, että konkreettiset tekstiyksilöt eivät sinänsä edusta jonkin tekstityypin ilmiäsuja, vaan välilta on todellakin nähtävä jokin mitä hän nimittää tekstimuodoksi - siis erityyppisten narratiivien omat konventiot. Tekstimuotoon vaikuttaa myös esitystapa, esimerkiksi se, missä määrin subjektiivinen kirjoittaja on.

Kuvaus voi olla tekstimuodoltaan subjektiivinen elämyksen tai havaintojen luettelo taikka systemaattinen, hyvin tekninenkin selostus vaikkapa jos-

takin laitteesta tai luonnossa vallitsevasta olotilasta. Narraatio voi puolestaan olla kertomus yksilöiden toiminnasta (omasta elämästä tai fiktiivisistä henkilöistä), mutta vaikkapa historiallisessa tekstissä toimijoina ovat valtiot, erilaiset instituutiot, kansa jne. Objekttiiviseksi narratiiviksi voidaan katsoa myös raportti, joka kuitenkin usein voi sisältää paljon kuvaavaa tai selostavaa ainesta eli osoittautuu sekatyypiksi, ja uutinen, jolla puolestaan voi olla liittymäkohtia esimerkiksi argumentoivaan tekstityyppiin.

(3) Ekspositorinen tekstityyppi

- päätelmä** Kielen jokainen osajärjestelmä koostuu siis yksiköistä, jotka muodostavat kyseisen järjestelmän raaka-aineen, sekä säännöistä, jotka määrittävät miten näitä yksiköjä voi käyttää, yhdistää keskenään.
- lisäys** Lisäksi on syytä korostaa, etteivät perusyksiköt ole riippumattomia toisistaan.
- perustelu** Päinvastoin ne ovat tietyissä keskinäisissä suhteissa vaikuttaen toinen toiseensa.
- päätelmä** Kun tutkimme kielen rakennetta, tutkimme siis perusyksiköjä, niiden keskinäisiä suhteita sekä niiden yhdistämismahdollisuuksia. (F. Karlsson Johdatusta yleiseen kielitieteeseen s. 46)

Tälle tekstityypille on ominaista käsitteellisyys. Sen lauseiden välisiä suhteita voidaan kuvata partikkeleilla tyyppiä siis, nimittäin, lisäksi, esimerkiksi, toisin sanoen, samaten ja ei myöskään. Tekstin ja ulkomaailman välinen etäisyys on suurempi kuin kahdessa edellä esitellyssä. Lauseet eivät suoraan kuvaa havaintoja, vaan havainnoista tehtyjä oletuksia, luokituksia ja niiden välisiä suhteita.

Vaikka kukin virke on rakentunut väitelauseista, näillä väitteillä on kullakin aivan erilainen tehtävä tekstissä. Sanomme, että virkkeen tekstiasemasta käy ilmi sen tekstifunktio: mikä virkkeen tehtävänä on. Funktiona voi olla, kuten marginaaliin on kirjattukin, esimerkiksi esittää lisäys tai täsmennys edellä esitettyyn tai kokoava päätelmä edeltävästä jaksosta, kenties perustelu edelliselle väitteelle tai arvio jonkun toisen esittämästä väitteestä. Juuri ekspositoriselle tekstityypille voi olettaa olevan ominaista paljon laajemman virkkeiden tekstifunktioiden vaihtelun kuin kuvauksen tai kertomuksen virkeillä on.

(4) Argumentoiva tekstityyppi

saakoon tässä edustajakseen tyypillisen yleisönosastokirjoituksen:

(1) VR, JÄRJESTÄ IDEAKILPAILU.

(2) Muutettuani Helsingin seudulle kolmisen vuotta sitten olen huomannut yllättäen joutuneeni ajoittain liikennemottiin. (3) Maalla juna on varma kulkuväline, mutta Helsinki on Suomen liikennejarru.

(4) Pyry täällä heijastuu koko Suomen aikatauluihin. (5) Täällä ei osata varautua talviketeleihin. (6) Luotetaanko liikaa vaihteiden lämmittimiin, jotka ehkä pelaavat lämpimillä seuduilla?

(7) Ennen kuin meillä vaaditaan rautateiden johdon päitä vadille Ruotsin malliin, voisi johto olla aloitteellinen. (8) Ehdotan järjestettäväksi kilpailua ideoista, mutta osallistumista ei saa rajata VR:n piiriin, eihän sieltä apua ole tähänkään asti löytynyt.

(9) Pätkintöihin varattakoon yhden pyryn aiheuttamien myöhästymisten kustannukset, ainakin sadantuhannen työtunnin työpanoksen hinta. (HS)

Argumentoiva tekstityyppi sisältää mielipiteitä ja arvostelmia, ja se kytkeytyy usein tekstinulkoiseen tilanteeseen, esimerkiksi ajankohtaiseen ongelmaan tai kiistaan, jonka oletetaan olevan lukijalle tuttu. Näin tämän tekstityypin ilmentymät ovat usein vähemmän eksplisiittisiä kuin ekspositoriset tekstit. Ryhmään kuuluvia tekstimuotoja ovat esimerkiksi yleisönosastokirjoitukset, monet poliittiset mielipidetekstit (kolumnit) ja kulttuuriarvostelut. Keskenään näiden välillä on tietysti eroja, mutta yhteisinä kielellisinä piirteinä voi mainita kontrastivisuutta osoittavat keinot: mutta, ei, konditionaali sekä leksikaaliset vastakohtaisuudet (esimerkiksi lämpimät seudut implikoi vastakohtakseen kylmiä seutuja). Kirjoittaja siis suhteuttaa asiansa johonkin toiseen, ehkä parempana pitämäänsä asiaintilaan, joka voi olla kuvitteellinenkin.

(5) Instruktiivinen tekstityyppi

on Werlichin typologian vähiten ongelmallinen. Sitä edustavat selvimmillään sellaiset toimintaa ohjailevat tekstit kuin ruokareseptit tai oppikirjojen toimintaohjeet. Mutta huomattakoon kuitenkin, että etenkin opetustekstissä ei voida ehdottomasti vetää rajaa ekspositorisen ja instruktiivisen tyypin välille. Tätä havainnollistaa edellä ollut esimerkki Fred Karlssonin kielitieteen oppikirjasta. Samalla kun siinä ikään kuin selostetaan kielentutkijan toimintaa ja hänen erittelemäänsä kielellisiä suhteita, siinä itse asiansa opastetaan tulevia kielentutkijoita toimimaan mainitulla tavalla.

Näillä muutamalla esimerkeillä olen toivottavasti pystynyt havainnollistamaan, miten lauseiden semanttinen tyyppi sekä virkkeen tekstifunktio määräytyvät tekstin kokonaisuudesta käsin. Edelleen virkkeiden väliset suhteet eivät tekstissä ole mielivaltaiset, vaan tekstifunktiosta voi päätellä, mikä on virkkeen suhde sitä edeltävään tai seuraavaan virkkeeseen.

Toinen lauseen sisäisiin ratkaisuihin vaikuttava seikka on tietysti tekstin aihe. Tekstin pääidea, sen teema, voi ilmetä sen ensimmäisenä olevan lauseen jostakin nominaalilausekkeesta: esimerkiksi Mukan kuvauksessa tällainen on NP aukea vuoma. Seuraavissa lauseissa tämän tarkoitteen kanssa lähimerkityksiset sanat tulevat odotetusti esiin kuljettaen näin tekstin ideaa, maiseman kirjaamista eteenpäin. Narratiivissa, joka on toiminnan kuvaus, tekstin teema, sen puheenaihe, näkyy myös alusta, sehän on usein päähenkilö (suntio tai Joppe). Argumentoivassa tekstissä idea ei ehkä yhtä selkeästi käykään ilmi yhdestä NP:stä, vaan pikemminkin se on esitettävissä kokonaisena propositiona, vaikkapa näin: Pyry sotkee junaliikenteen Helsingissä tai VR kykenemätön ratkaisemaan pyryongelmia Helsingissä. On oletettava, että se, millä tavoin tekstin idea sitten pukeutuu lauseisiin eli miten lauseissa kulkee teema, riippuu melkoisesti tekstilajista. Kuvauksessa ja kertomuksessa tekstin teema täydentyy, täsmentyy ja jatkuu alateemoina sellaisin ratkaisuin, joita voi kuvata suhteellisen selkeästi semanttisin keinoin. Ekspositorinen teksti on temaattisesti paljon polveilevampi, koska se voi olla monikerroksista mm. siitä syystä, että viitataan yhden tai useamman muun tutkijan väittämiin. Argumentoivan tekstin teemat voivat lukijan kannalta taas vaikuttaa usein yllättäviltä: uusia teemoja ilmestyy tekstin ulkopuolelta tiuhemmin kuin muissa tekstityypeissä. Koskaan teeman, siis lauseenalkuisen tai persoonaverbinetisen nominaalilausekkeen, valinta ei ole mielivaltaista. Tätä voi itsekukin testata kokeilemalla, missä määrin yksittäisessä lauseessa voidaan vaihtaa jokin verbinjälkeinen, remaattinen lauseenjäsen sen alkuun teemaksi ilman, että aiheutetaan tekstiin outoutta tai merkityksen perustelematonta muutosta.

Olen tässä puheenvuorossani halunnut tuoda ilmi kaksi tapaa, joilla lauseet sopeutuvat tekstiin, nimittäin lauseen merkitystyyppin sekä merkityksen ryhmittymisen lauserakenteen sisällä. Tätä temaattista tarvetta varten kielessä on joukko sanajärjestys- ja tarvittaessa muitakin kieliopillisia keinoja, joiden avulla lauseen perusrakennetta muunnetaan kulloisenkin kontekstin ehtoja vastaavaksi. Tätä toimitusta kuvitellessamme on hyödyllistä pitää käsitteellisesti erossa toisistaan Lyonsin tapaan systemilause (kielioppirakenteen ilmentymä) ja tekstilause, joka varsinaisesti on olemassa ja näyttäytyy konkreettisesti tekstissä ainutkertaisena.

Kirjallisuutta

Werlich, Egon 1976. A text grammar of English. Universitatstaschenbuch 597, Heidelberg.

-"- 1979. Typologie der Texte. UTB 450, Heidelberg.